

CSERBÁK András:

ESKÜVŐI ÉS HALOTTI KORONÁK ADALÉKOK A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI HÁTTÉRHEZ

A magyar szakirodalomban kevésbé földolgozott szokást ismerttet JUNG Károly az Ethnographia 1980/1-es számában. Ehhez kapcsolódva szeretném megvilágítani néhány vonatkozásban az esküvői és a halotti korona kulturtörténeti előzményeit.

A Vajdaságban meglévő halotti korona a kutatások szerint a 19.század közepéig általános európai temetkezési szokásnak az egyik periferiális maradványa.¹ A halotti korona a magyar szokásanyagban is igen ritka, s a mai vajdasági változat az, amiről a legtöbb és legeggyértelműbb adatunk van. Ezekből azonban az derül ki, hogy a szokás már tartalmilag kiüresedett, s csak formális elemként él a kihálás előtti utolsó stádiumban.² Éppen ezért célszerűnek látszott a szokást elhelyezni a rendkívül gazdag európai szakirodalom által fölvert összefüggésekben, s a művelődéstörténeti háttérrel a szokás történeti fejlődésének az irányát követve fölvezetni.

A halotti korona Európában a kiházászatlan halott lakodalomban található meg, s ott az elhunyt "esküvői" koronájaként szerepel.³ Eredetét kutatva, az európai esküvői öltözet egykori legjellegzetesebb darabjával, a menyasszony esküvői koronájával van kapcsolatban; annak a halotti változata. Az esküvői korona korabeli formájában Svédországban, a lutheránus egyházi házasságkötés részeként található meg.⁴ Távolabbi összefüggések után kutatva, az ortodox egyház esketési szertartásában szereplő esküvői korona áll hozzá a legközelebb. Ez azonban már szakrális tárgy, eredetét a 4.századig lehet visszavezetni, s térben és időben tulmutat az európai kulturán.⁵ A bizánci szertartásban ugyanis ötvöződtek és keresztény formában továbbéltek a hellénisztikus görögség és a zsidóság szertartásai,

szokásai és hagyományai. A bizánci szertartású egyházakban ma is használt esküvői korona egy ilyen hellenisztikus görög-zsidó átvételnek a tipikus esete, amelyik a kereszténység terjedésével eljutott Európa nyugati részeire is, és igen hosszú utat járt be napjainkig.

A klasszikus görög kultúrában a szakrális eseményeknek /áldozatbemutató, jóslás, születés, házasság, halál szertartásai stb./ természetes kelléke volt a vegetációs erő ősi szimbóluma, a koszorú.⁶ Ebben az egységes gyakorlatban a hellenizmus hozott igen jelentős változást. Elzárt, távoli kultúrák értékei áramlottak szabadon, s kerültek kapcsolatba egymással. A korabeli fejdiszek esetében is alapvető változások történtek. A görögök a perzsák révén megismerték a diadémot. XENOPHON említi először a görög irodalomban a perzsa királyi jelvények leírásakor.⁷

A diadém, a koszorúval ellentétben, soha nem készült élő növényből. A képzőművészeti és a szövegelemzők tanúsága szerint drága szövetből vagy nemesfémből való homlokpánt volt, amit a tarkón erősítettek össze.⁸ A vázáképeken a hellenizmus korában tűnik föl először az esküvői koszorú mellett, majd később az esküvői koszorú helyett a sokkal díszesebb és impozánsabb diadém, az esküvői korona. /1.ábra/

A görögöknél a diadém a homlokrészen vált egyre díszesebbé, s csodálatosan szép, pártaszerű remekművek készültek aranyból is.⁹

A házassággal párhuzamosan a diadém bekerült a temetés szertartásába is, és ott is fokozatosan átvette a koszorú szerepét. Van egy egyértelmű halotti diadém, ill. halotti korona ábrázolás is egy halott menyasszony siratását megörökítő vázáképen.¹⁰ /2.ábra/

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az esküvő és a temetés részeként, az időszámítás fordulóján, a hellenisztikus görög kultúrában a koszorú mellett élt az esküvői és a halotti

korona is, és a kulturtörténeti fejlődés a koronának kedvezett, mert ez volt az uralkodói méltóságjelvény fejlődésének is az iránya. Az esküvői viseletben is lényeges változás következett be. Az egyre diszesebbé váló diadém az ifju párt illette meg, s a vendégek csak koszorut viseltek. Így fokozatosan a korona lett az esküvői viselet legjellegzetesebb darabja.¹¹

Az európai esküvő és halotti korona másik előzményét a kereszténység által közvetített klasszikus zsidó kultúrában kell keresni. Az Ószövetségben viszonylag bőséges szövegemlékek állnak a rendelkezésünkre a legkülönbözőbb korokból. A korona első említését SÁMUEL 2.könyve 12,30-ban találjuk:

"...Dávid hadba szólította az egész sereget, kivonult Rába ellen, megostromolta és elfoglalta. Levette Milkom fejéről a koronát; egy talentum aranyat nyomott és egy szép drágakő volt belefoglalva; ez most Dávid fejére kerül."¹² A Septuaginta, az Ószövetség első görög fordítása sztephanosz-szal adja vissza a korona héber megfelelőjét. Ebből arra lehet következtetni, hogy nem diadémról, hanem aranyból készült koszorúról van szó a szövegben, mert a diadém a király, a koszorú pedig a vazallus méltóságjelvénye volt.¹³

Az ószövetségi esküvői koronáról először EZEKIEL profétánál olvashatunk. Ő a teljes korabeli /i.e. 593 - Ez 1,2 és i.e. 571 - Ez 29,17 között/ menyasszonyi öltözék összefüggésében ír a koronáról: "Diszes ruhát, finom bőrből készült sarut adtam rád, bisszussal öveztelek és selyembe burkoltalak. Elláttalak ékszerekkel: karkötőt tettem a kezedre, láncot a nyakadra.

Az orrodba karikát, a füledbe függőket tettem, fejedre meg ragyogó koronát. Arany és ezüst lett az ékességed, bisszusból, selyembe és pompás ruhába öltözködtél." /Ez 16,12/ Az időrendben minden bizonnyal második szöveg a vőlegényi koszorúról tudósít. Ez IZAIÁS könyvében található, s a babiloni fogságból való visszatérés utáni időben /i.e. 538 után/ íródott: "Ujjongó örömmel örülök az Urban... mert ... az igaz élet köntösébe burkolt, mint a vőlegényt, aki koszorut visel, és mint a meny-

asszony, aki ékszerekkel díszíti magát." /Iz 61,10/ Az Énekek Énekéből pedig már a hellenista zsidóság esküvői szokásait ismerhetjük meg, a nagyobb tekintély miatt a korszaknak megfelelően a multba vetítve: "Sion leányai, gyertek, nézzétek; Salamon király; fején a korona, amellyel szülőanyja megkoronázta lakodalma napján, szíve örömeinek napján!" /Én 3,11/¹⁴

A szövegtanukból megállapítható, hogy a vőlegényi és a menyasszonyi korona vagy koszoru egyaránt használatos volt. Az előbbi helyeken ugyanazzal a szóval jelölték az esküvői fejdiszt, mint a királyi koronát /Zsolt 21,4; Ez 21,31; Jer 13,18/, a főpapi fejdiszt /Sir 45,12/, a perzsa hivatalnokok /Eszt 8,15/ vagy a szeleukidák /IMakk 6,15/ koronáját.¹⁵

Az Ószövetség magyarázó szerint azonban a menyasszonyi fejdisz burkoltan már említve van IZAIÁS könyvének a 3. fejezetében, ahol a VIII. századi jeruzsálemi női divat egyedülálló leírását találhatjuk.¹⁶ Mindezeket egybevetve, a zsidó esküvői öltözködés legjellegzetesebb darabja a menyasszony koszorúja vagy diadémje volt. Erre utal az is, hogy a héberben a menyasszonyt a "megkoszorúzott" szóval jelölik.¹⁷ Ennek az alapszava pedig a teljesség, a befejezettség állapotát jelentő ige, amelynek a használatában határozott, egyedülálló szemlélet nyilvánul meg. Az esküvői fejdisz az Ószövetségben nem annyira a szüzesség jelvénye volt, hanem a házasság kezdetének és méltóságának a koronája.¹⁸ Halotti koronát csak elvétele, királyi temetkezésnél használtak, de ez tartalmi háttér hiányában csak elszigetelt hellenisztikus befolyás maradt.¹⁹

Az esküvői korona használata egészen egyedülálló módon halt ki a palesztinai esküvői szokásokból. Jeruzsálem i.sz. 70-ben történt eleste és lerombolása fölötti gyász jeleként a szinedrion /a zsidóság korabeli legfőbb törvényhozó testülete/ örökre eltiltotta a vőlegényi korona használatát. Majd i.sz. 115-117 között példátlan méretű üldözések törttek ki Egyiptomban, Cipruson és Mezopotámiában. A különösen vérengző babilóniai eseményeket gyászolva, a szinedrion örökre eltiltotta a menyasszonyi korona használatát is.²⁰ A tilalmaknak természete-

tesen csak fokozatosan lehetett érvényt szerezni. Az eltiltásnak jócskán voltak ellenzői, ami a talmudista vitákban tükröződik, s ezek a vőlegényi korona esetében a 3.századig eltartottak.²¹ Abból, hogy a tragikusabb eseménnyel kapcsolatban elsőnek a vőlegényi koronát tiltották el, arra lehet következtetni, hogy bár a menyasszonyi korona volt a reprezentatívabb, tartalmát tekintve a vőlegényi korona volt a jelentősebb. A menyasszonyi korona eltiltását egészen a 4.század végéig vitatták a rabbik. Az esküvői koronák tilalma körüli talmudi vitákból kiderül, hogy azok fémből készült diadémok vagy corona muralisok voltak, amelyeket Jeruzsálem képe diszitett. E koronákat csak kivételesen, kényszerűségből készítették mirtuszból vagy rózsafélékből, de a tilalmat fokozatosan ezekre is kiterjesztették. Annyit még egy ideig eltűrtek, hogy a menyasszony fejdíszé korona helyett a turbánhoz hasonló alkalmatosság legyen.²²

Egészen sajátos tartalmi elemmel gazdagította a zsidó apokaliptikus irodalom és az Ujszövetség a korona amugy is gazdag jelentéstartalmát. Az apokaliptika és az Ujszövetség szimbólumrendszerében a korona az igazak és a vértanúk eszkatologikus győzelmi jelvényévé vált, amit az eljövendő MESSIÁS-király ajándékoz nekik.²³

A kizárólagosság igényével induló kereszténység arra törekedett, hogy külső formáiban elfogadható legyen lehetőleg minél több nép számára. A házasságkötés keresztény szertartásába olyan lényeges elemet kellett beépíteni, amely a Földközi-tenger medencéjében általánosan elismert volt, s mégis mélyen gyökeredzett mind az ószövetségi, mind a hellenisztikus hagyományban. A házasságkötés ókori kultikus hagyományában egyetlen ilyen elem volt, az esküvői korona.

Az ószövetségi esküvői korona, az emberi élet teljességének a szimbóluma minden akadály nélkül továbbbért a kereszténységben, hiszen az tökéletesen megfelelt tanításának. A hellenisztikus esküvői koronának, a vegetációs erő szimbólumának azonban korántsem volt ilyen egyszerű az átértékelése és a beépítése. Pogány, kultikus vonatkozásai miatt igen élesen támadta

TERTULLIANUS, sőt alexandriai KELEMEN és CYPRIANUS is ellenezte több-kevesebb eréllyel.²⁴ A vélemények és az ellenvélemények harca egészen i.sz. 325-ig, a milánói ediktumig tartott. Az államvallás jogait élvező kereszténység már bátran átértékelte és beépítette a hellenisztikus szimbólumokat. A 3-4.sz. fordulóján a hellenisztikus esküvői korona ősi jelentését a mártírok győzelmi koronájának az apokaliptikus irodalomból kölcsönzött eszméjével helyettesítették. Aranyszájú Szent JÁNOS beszédeiben az esküvői korona a szenvedélyek fölött aratott győzelemnek, a szüzességnek a jelképe.²⁵ A 8-9.századtól a bizánci császárság területén a házasság polgári érvényességének is a templomi koronázás a föltétele.²⁶ Az esküvői szertartásban a koronázás szövegkörnyezete a mai napig őrzi az ortodox egyház gyakorlatában az ókori elemeket. Az esküvői korona az élet királyi teljességének, a szenvedélyek fölötti győzelemnek, és a szüzességnek egyaránt jelképe. A korabeli Konstantinápolyban az esküvői korona együtt fejlődött a császári koronával. Idővel rendkívül szigorúan körülírt használatu, szakrális, templomi tárgy lett belőle. A profán esküvői szokásokkal elveszítette minden kapcsolatát. Ezen a területen minden ősi jelentésével együtt tovább élt a hellenisztikus esküvői korona népi, pártaszerű változata. Ez a kettős gyakorlat töretlenül hagyományozódott át napjainkig az ortodox egyházak területén. A bizánci kultúra területén a profán és a szakrális esküvői fejdisz kettőssége határozta meg a kiházásitlan halott fejdiszt. Az antik esküvői diadém profán, népi változata a szüzesség utolsó, legünnepélyesebb jeleként élt tovább; a szakrális utóda, az esküvői korona viszont az új, teljesebb életre följogosító első jel. Ilyen tartalmi háttérrel a halott lakodalmába a szüzesség utolsó jelképe, a profán esküvői fejdisz került be.²⁷

A kereszténység nyugat felé való terjedésekor hozta magával Európába a Közel-Keleten kialakult szertartásait. A Nyugat-Római Birodalom praktikus, jogi berendezkedésében azonban a kevésbé ismert, szimbolikus keleti szertartási elemek jelentőségben alulmaradtak a szavakba öntött jogi formulákkal szemben, de ugyanaz volt a helyzet az európai pogány népek ősi jogszokásaival való találkozáskor is. Az esküvő szertartása fokoza-

tosan átalakult a nyugati kereszténység teológiai rendszerének, és a térítés praktikus, integrációs szempontjainak megfelelően úgy, hogy a jelentőségüket veszített ősi, szimbolikus elemek egyházi szentesítés nélkül ugyan továbbéltek az egyházi gyakorlatban, de onnan fokozatosan átkerültek a profán szokások közé. A következőkben ezt a folyamatot igyekszem megvilágítani az esküvői és a halotti korona esetében.

Az esküvői koszorút nyugaton Szt.AMBRUS említi először közvetett formában, amikor Szt.ÁGNES vértanúságát elbeszélve összehasonlítja a menyasszonyi koszorút és a mártírnő győzelmi koronáját.²⁸ Az esküvői koronára vonatkozó első egyértelmű szövegméltet az V.sz.-ban meghalt Szt.ALEXIUS /Elek/ élettörténetében találjuk: "Impositae sunt eis singulae coronae in templo St.Bonifacii per manus honoratissimorum sacerdotum."²⁹ Az idézetből világosan kiderül, hogy templomi szertartásról van szó, s a vőlegényt és a menyasszonyt egyaránt megkoronázzák. A következő szövegtanu Tours-i GERGELY az ötödik század végéről, de csak magát a tényt említi tágabb összefüggések nélkül.³⁰ A IX.sz.-ból való I.MIKLÓS pápa Responsa ad consulta Bulgarorum c. levele, amely először ad átfogó és hiteles képet a korabeli esküvőről, aminek egyes elemeit már az első századtól ismertük. Az egyházi esküvő a házasság családi megkötése utáni miséből, az ahhoz kapcsolódó házassági áldásból, a lefátyolozásból és a koronázásból állt: "... ambo ... benedictionem et velamen caeleste suscipiunt... Post haec autem de ecclesia egressi coronas in capitibus gestant, quae semper in ecclesia ipsa sunt solitae reservari."³¹ Ebből kiderül, hogy az esküvői koronák tartós anyagból készültek, a templom tulajdonát képezték, szakrális jellegűek voltak, s a menyasszonynak és a vőlegénynek külön-külön volt koronája. Ez a római gyakorlat még közel áll a keleti esküvői koronázáshoz.

Az európai katolikus egyháznak a nemzeti liturgiák /mozarab, ambróziánus, gallikán, magyar stb./ mellett is alapvetően egységes liturgikus gyakorlatából fakadóan I.MIKLÓS pápa tudósítása az általános európai esküvői gyakorlatot tükrözi. A római főapostoli eredetű egyház törvényei és szokásai egyeb-

ként is kezdettől fogva mértékadók voltak az egész egyház számára. Azonban Itáliában, de magában Rómában is rendkívül erős volt a görög befolyás, ami közvetlenül /keleti származású püspökök révén/ vagy éppen római közvetítéssel egész Európában is érvényesült. Az egyes területek között legfeljebb csak az intenzitás mértékében volt különbség. A bizánci eredetű liturgikus elemek között az esküvői korona használata is általános volt az első évezredben egész Európában. Ezt alátámasztja az is, hogy a korona még a múlt században is megvolt az egyes népek esküvői öltözetében, mint az esküvői viselet legjellegzetesebb és legfontosabb darabja.³²

A keleti egyházzal közös szertartási elemek sorsát azonban több más tényező mellett rendkívül erősen befolyásolta a keleti és a nyugati egyház fokozatosan elmérgesedő viszonya. Az 1054-es egyházszakadás pedig fontos határt jelentett a keleti elemek visszaszorításában. Ennek a folyamatnak esett áldozatul a korábban közös szakrális esküvői korona is. Az 1175-ös lateráni zsinat már csak ünnepélyes külsőséget látott a koronázásban.³³ A koronázás mellőzése után kizárólagos szerepe lett a házasság érvényessége szempontjából a házassági szándék szabad kinyilvánításának az egyház színe előtt és a gyűrűvel történő eljegyzésnek.³⁴ Ennek az egyházi és liturgikus folyamatnak az lett a következménye, hogy a koronázás kimaradt a házasság szertartásából.³⁵ A koronázás egy ideig ugyan még megmaradt ünnepélyes külsőségnek, de lassan átkerült a profán szokások közé, s azok törvényei szerint fejlődött tovább.

A következőkben ezt a folyamatot igyekszem érzékeltetni a nagyon ritka és rendkívül szűkszavú írott források alapján. A vizsgálódást azonban a német nyelvterületre korlátozom, mert a 12-13. században megindult telepítések révén a német volt a legnépesebb európai népcsoport, amelyik közvetlenül magával hozhatta az esküvői korona használatát a korabeli Magyarország területére, s nemzeti kultúrájukat napjainkig megtartva, megvolt a szokások kölcsönhatásának a lehetősége a magyar környezetben. Azonban már itt előre kell bocsátanom, hogy a német telepések esküvői- és halottikorona-használata csak egy volt a

magyar női fejviseletet alakító tényezők között; még a korona tekintetében is -, hiszen azt a korabeli magyarországi keleti egyház is minden bizonnyal használta az esketés szertartásában. Első látásra talán meglepő, de a korabeli német esküvői korona állapotát pedig skandináv példákkal lehet érzékeltetni, azon egyszerű oknál fogva, hogy a kereszténységet és a keresztény szokásokat német közvetítéssel vették át. Az első dán püspökség /Roskilde/ a Schleswig-i egyházmegye suffraganeusaként született meg. A svédek a dánok közvetítésével ismerték meg a kereszténységet, s ők pedig megalapították az első finn püspökséget /Åbo-Turku/.³⁶ Ezek a népek elszigetelt földrajzi helyzetüknél fogva az átvett szokásokat és hagyományokat is jobban megőrizték, mint a sok vihart látott német fejedelemségek.

A továbbiakban tehát német nyelvterületen követjük nyomon az esküvői korona történetét. Az írott források mellett a képzőművészeti ábrázolások segítenek a szokás fejlődésének a vizsgálatában, bár ezek viszonylag későiek. Az 5-6. századi szövegemlékek után mintegy 500 évvel későbből vannak a koronáról, és 700 évvel a koszorúról olyan emlékek, amelyekből következtetni lehet az esküvői korona jelentésbeli változásaira.³⁷ Európában a MÁRIA-ábrázolásokban a 10. században jelenik meg a korona, s ezeken az a királynői méltóság jelvénye.³⁸ Időközben az európai kereszténységben a 4. századtól /elvirai zsinat/ a 12. századig /II. lateráni zsinat/ folyt a vita a házasság és a szüzesség eszménye körül. Végülis a nyugati egyház belső viszonyainak megfelelően a papi nőtlenség törvénybe iktatásával a szüzesség eszménye kerekedett fölül. Ebből a korból valók az első képzőművészeti emlékek, amelyeken a koszorú a szüzesség szimbóluma.³⁹ A királynői korona és a szüzkoszorú a MÁRIA-ábrázolásokon találkozott, s olvadt eggyé. Jelentése fokozatosan eltolódott a korabeli női eszménynek megfelelően a szüzesség jelképe felé, s a királynői koronából és a szüzkoszorúból szüzkorona lett MÁRIA fején. A 14-15. századból már vannak olyan alkotások, amelyeken MÁRIA a királynői méltóság ősi jelvényével, a koronával együtt a szüzesség koszoruját is viseli.⁴⁰ Mindez azért fontos, mert ugyanez az eszmei környezet alakította az esküvői fejdisz formáját és jelentését is. Ebből a

korból vannak a szűzkoszoru és az esküvői korona együttes használatának az első emlékei. Ez azonban nem vált olyan profán-szakraális kettős gyakorlattá, mint a keleti egyház területén, mert nyugaton az esküvői koronát már nem védték szertartási és egyházjogi törvények.⁴¹ A szüzesség eszményének a hatása alatt az esküvői koronából, a királyi méltóság jelvényéből a házasság szertartásában a szüzesség jelvénye, s elsősorban a női szüzességi eszmény jelvénye lett, ami a vőlegényi korona eltűnéséhez vezetett.⁴²

A 14.századból nagyon szép és egyértelmű esküvőikorona-ábrázolások vannak, ezeken már csak a menyasszony visel koronát, sőt találkozhatunk olyannal is, amelyiken a vőlegény - némi gunnyal - láncot hord a nyakán, s a végét a menyasszony kezébe adja.⁴³ A 13-14. században játszódott le Európában a koronának egészen sajátos elterjedése. A bizánci kultúra eszméi és formái alapján, a társadalmi ranglétrának megfelelően kialakultak a korabeli koronafajták. Az egyházi esküvői korona jóvoltából a korona része lett a korabeli életnek, hiszen ez nemcsak a korona viselésére jogosultak kiváltsága volt, hanem a polgár- és parasztlányok is viselték az esküvőjükön, s egy pár óráig királynőnek érezhették magukat.⁴⁴ A fejlődésnek ezt a szakaszát rögzítette a 16.században OLAUS MAGNUS Historia de gentibus septentrionalibus c. művében: "... ad Ecclesiam confluant parochialem, ubi ardentibus faculis mirifice factis, et incensis, sacerdotali benedictione coronata sponsa producitur, atque summum altare lateraliter cum sponso collocata, utriusque solemniter requisitio cohabitationis in prosperis et adversis consensu per annuli impositionem, et nuptialem benedictionem, omnes praemissae ceremoniae ratificantur."⁴⁵ A menyasszonyi korona még számontartott része az esküvői szertartásnak, de a vőlegényi koronát már nem említi. Ugyanebben a munkájában ír a korona egyre szélesebb körű elterjedéséről, és kifejti, hogy az esküvői korona MÁRIA égi koronájának a mása, a tisztaság szimbóluma.⁴⁶

Ugyancsak a 16.századból, a német esküvői koronázás városi formájáról egy 1598-as esküvőt megörökítő költeményből alkothatunk képet:

"Auff diss begert er bald den Krantz
 Vom Fräwlin Braut, so zierlich gantz,
 Welcher, von gutem Gold gemacht.
 Mit Edelsteinen köstlich, nach pracht.
 Der Bischoff denselb setzet auff,
 Dem Bräutigam und sprach darauff:
 Der Mann soll sein das Weybes Kron,
 Das Haupt und Zier, der Herre schon."⁴⁷

Ezek a koronák a templom tulajdonát képezték, és ott is őrizték őket. /3.ábra/

Az írott forrásokból azonban az is kiderül, hogy voltak családi tulajdonban lévő öröklődő koronák is. A szokás terjedésével a társadalom szegény rétegeiben otthon is készítettek esküvői koronát a számukra elérhető egyszerű anyagokból /arany-, ezüstflitter, művirág, papír/.⁴⁸ /4.ábra/

Az esküvői koronát ezen a ponton érte a reformáció és a tridenti zsinat, amelyek igen lényeges változásokat hoztak. Az eseményekről svéd és finn források számolnak be igazán részletesen. A reformáció zavaros tulajdonviszonyai között a helyi hatalom képviselői azonnal lefoglalták maguknak a katolikus egyház vagyonát, s ezen belül az esküvői koronákat is, amelyeket aztán beolvasztva, igen tekintélyes nemesfémre tettek szert. A reformáció puritán elvei is támogatni látszottak a történeteket. A következményekből azonban az derül ki, hogy ez a rendkívül impozáns szokás igen mélyen gyökeredzik a házasság szertartásában. A nép fölzudulása olyan méreteket öltött, hogy kénytelenek voltak új esküvői koronákat készíteni, s ha nem is minden egyházközségnek, de legalább a nagyobbaknak, ahonnan aztán kölcsönözték.⁴⁹ A reformáció után újjászerveződött katolikus egyházközségek is tettek koronaalapítványokat. Az esküvői korona tehát átélte a reformáció - ellenreformáció viharait, és ráadásul az egymással hadakozó katolikus és protestáns egyház esküvői szertartásában egyaránt megtartotta szerepét, ha szekularizált formában is. Ennek a szívósságnak viselettörténeti oka is van. A korabeli esküvői öltözetet ugyanis az es-

küvői korona különböztette meg az ünnepi, templomi viselettől egészen a 18.század végéig, a fehér, un. "menyasszonyi ruha" megjelenéséig.⁵⁰ Így érthető, hogy ha az esküvői korona már nem is volt elengedhetetlen része a szertartásnak, külön megfizeztett, ünnepélyes "szolgáltatásként" mégis tovább élt.

Az anyakönyvek adataival összevetve a kölcsönzéseket, az is kiderül, hogy a kölcsönzések száma általában kevesebb a tényleges házasságkötésekénél.⁵¹ A különbség két dologból adódott; egyrészt akikről kiderült, hogy szüzességükön csorba esett, eltiltották az esküvői koronától, másrészt voltak, akik nem tudták kifizetni a kölcsönzés díját, s ezért nem vették azt igénybe. Ez azért lehetséges, mert a reformáció viharait túlélő katolikus esketési szertartáshoz már nem tartozott hozzá a koronázás, hanem az már csak az ünnepélyesség egy profán, de még egyházi kezelésben lévő fokozatát jelölte. Ennek az eszmei indítékai pedig a tridenti zsinaton született új egyházzogi rendelkezésekben keresendők. Itt született meg a házasságkötés általános érvényű, szigorúan jogi formája, aminek egyetlen szempontja a fölbonthatatlan házasság érvényessége volt. Szigorúan elválasztották a lényeges és a járulékos elemeket, s a nemzeti rituálékban megőrzött régi szokások mind a járulékos elemek közé kerültek, és így fokozatosan áldozatául estek a következetes egységesítésnek. Ez a folyamat szorította ki teljesen a koronázást a trident utáni esketési szertartásból, de háttérben volt egy kevésbé ismert ok is.

A lutheránus egyház maga is törekedett arra, hogy a katolikus elemek tagadása után keletkezett ürt megtisztított ősi vagy új szertartásokkal pótolja, s életét általánosan elismert jogi formákba öntse. Az esküvői koronázást, amely a kereszténység gyökeréig nyúlik vissza, de a tridenti jogi formákból kimaradt, a lutheránus egyház, mint a kontinuitás legszembeesőbb jelét, igen melegen fölkarolta.⁵² Ez is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a katolikus egyház viszont ugyanazt fokozatosan leépítette. A lutheránus gyakorlatban soha nem látott mértékben fölvirágzott az esküvői korona használata, különösen a lutheránus államvallású skandináv országokban. /5-6. ábra/

Az egyházközségek mellett a tehetősebb családok is készítettek fém esküvői koronát, ami aztán öröklődött. Svédországban ma is élő szokás, amit egyházi törvény is szabályoz, s amit még a diaszpórákban is megtartanak.⁵³ /7-8. ábra/ Német nyelvterületen is ugyanez volt a helyzet, azzal a különbséggel, hogy ott nem állt a szokás mögött egy egységes államvallás, ezért a koronázás nem nyert jogi szabályozást, hanem fokozatosan átkerült a profán szokások világába. Ez azonban hosszú és összetett folyamat volt. A reformáció utáni esküvői koronatípusokat illetően semmi különbség nincs a két felekezet között. Voltak kölcsönözhető egyházközségi alapítványok, s voltak öröklődő családi koronák. Ez a két típus fémből készült, hagyományos koronaformájú volt a kor divatjának megfelelően.⁵⁴ Mindkettő a gazdagabb, városi változat volt. A teljesen világi esküvői korona sorsát a városokban a divat határozta meg. A korona a 18. század elejétől együtt élt a 19. század közepéig a mirtuszkoszorúval, s fokozatosan elmaradt mellőle.⁵⁵

A népviseletben egészen más volt a helyzet. Ebben a népi változatban terjedt el igazán, és vált általánossá ez a szokás. A szűzkoszorúval való együttélésben fokozatosan fölolldódott a hagyományos koronaforma, s csak az abroncs maradt meg eredeti formájában, mint összekötőkapocs a számtalan változat között.⁵⁶ Csodálatos fejdiszeket építettek föl művirágból, selyemből, arany- és ezüstflitterből. /9. ábra/

A 17. századtól állnak rendelkezésünkre írott források a fejlődésnek erről a szakaszáról.⁵⁷ A határozott koronajelleg és -szerep elhalványodásával együtt járt az is, hogy lassanként kiterjedt az esküvői korona használata. A megőrzött esküvői koronát az örökös először elsőáldozáskor vagy konfirmációkor viselte, katolikus lányok körmenetekben is, majd koszorúslányként, s a legutolsó, legünnepélyesebb alkalom az esküvő volt. Egy ponton azért még ez a határ is fölbomlott, mert keresztszülőként is viselhették. Ebben az állapotában halt ki a 20. század első harmadában.⁵⁸

Az esküvői korona halotti változata csak a 14. században jelent meg. A szakrális esküvői koronának a halott lakodalmába való bekerülése Európában ment végbe. Ez a folyamat azonban igen bonyolult volt. A szűzkoszoru ugyanis már az ókortól jelen volt a temetkezési szokások között. A házasság előtt elhunytakat esküvői díszben temették, s ennek elmaradhatatlan kelléke volt a szűzkoszoru, később pedig a halotti diadém.⁵⁹ A kereszténység a bűn feletti győzelem jelévé átértelmezve átvezette ezt az ókori örökséget, noha az első századokban még így is jócskán voltak ellenzői.⁶⁰

A Rituale Romanum elismerte és törvényesítette is a gyermektemetéseknél az Európában általánosan elterjedt halotti koszorut.⁶¹ A szűzkoszoru eredendően a koporsóban, az elhunyt fején volt az öltözet részeként.⁶²

Az esküvői korona, az új, teljesebb emberi életforma, a házasság kezdetének a jele csak azután kerülhetett be a halott lakodalmába, miután átkerült a profán szokások közé és tartalmában átértékelődött. Ez a folyamat az európai katolikus egyház szellemi közegében játszódott le. Az esküvői korona a 14. század elejére funkciójában összeolvadt a szűzkoszorúval, s annak a helyére vagy amellé, de mindenképpen a szűzkoszoru szerepében vonult be a halott lakodalmába.⁶³ A gyakran nemesfémből készült, reprezentatív halotti korona már a koporsón kívül szerepelt.

Az esküvői szűzkoronával párhuzamos halotti korona Európában általánosan elterjedt szokás volt.⁶⁴ Ebben az általános európai gyakorlatban a szokás jelentőségét, formai gazdagságát és elterjedtségét tekintve a legmarkánsabb a német nyelvterület.⁶⁵

A halotti korona meglétének első biztos emléke a mainzi dómban található. Az 1318-ban elhunyt Heinrich FRAUENLOB sir-
emlékén látható három, különböző színű halotti korona.⁶⁶ A 16. századi ún. luxustörvényekig nincsenek újabb adataink, de a

Korabeli fényűzésig bizonyára hosszú folyamat vezetett. A törvények a korona számát és értékét egyaránt szabályozták.⁶⁷ A halotti korona megjelenésétől kezdve tükörképe az esküvői koronának. Ugyanugy voltak belőle fémből készült, kölcsönözhető egyházközségi alapítványok. Ezek néha egészen különösen hasonlítanak a keleti egyházban használatos püspöki koronára, a mitrára.
/10. ábra/

Természetesen voltak magántulajdonba lévő halotti koronák is, amelyet aztán fölajánlottak az illető templomnak. Készültek halotti koronák egyszerűbb anyagból is, az otthon előállított népi esküvői koronák mintájára.⁶⁸

Egy-egy kedves halott, különösen gyermek részére készítettek több halotti koronát is. Nem indokolatlan itt keresni a ma is használatos temetési koszorúk eredetét.⁶⁹

Ahogy az esküvői korona az egész házasságkötés legjellegzetesebb viseletdarabja volt, ugyanugy a halotti korona is kizárólagos szimbóluma lett a nőtlen- és a hajadontemetésnek. Egyedülálló jelentőségét tanúsítják a 17-18. századi németalföldi, hesseni sirkövek. Ezek tanúsága szerint a házasság előtt elhunytak sirkövének a megkülönböztető jelzése a sirkőre vésett halotti korona volt.⁷⁰

Bár a halotti korona együtt élt és együtt változott az esküvői koronával, mégis mindig archaikusabb volt annál. Mindig megőrizte a korona eredeti formáját, s olyan használati elemeket, amelyek az esküvői korona esetében már régen kihaltak. Az elhunyt vőlegénynek még akkor is készítettek halotti koronát, amikor a vőlegényi esküvői korona már évszázadokkal azelőtt kiveszett a gyakorlatból.

Itt azonban utalni kell a korona egyetemes iniciatív szerepének egy speciális megnyilvánulására, a mesterkoronára és a céhek halotti koronájára, amelyek a 17. századtól szerepelnek a céhes szokások között. Az esküvői koronától és a halott lakodalmában szereplő "esküvői" koronától különböző változatok je-

lentenek, de a halotti koronáról szóló adatokban együtt szerepelnek. A céhek halotti koronájának igen nagy szerepe lehetett a szokás fönntartásában a legénytemetésekénél, de ennek a részletezése meghaladja a dolgozat kereteit.⁷¹

Az Európában általánosan elterjedt esküvői és halotti korona közvetlenül és közvetve egyaránt eljuthatott a magyarsághoz. A bizánci egyház jelenléte általánosan elismert, de kevésbé felderített területe korai történelmünknek. A keleti egyház a honfoglalástól a 13.századig kolostorpüspökségek /missziós püspökségek/ formájában működött az akkori Magyarország területén.⁷² Ezeknek a központoknak és a hozzájuk tartozó egyházközségeknek jellegükből fakadóan a gyakorlati lelkipásztorkodás is feladatuk volt. A hazánkban működő keleti egyház az esküvőnél végezte a koronázás szertartását is, mert a 8.századtól keleten az jelentette a házasság érvényességét.

A liturgikus előírások által megkövetelt esküvői koronáról azonban semmi tárgyi emlékünke nincs. A bizánci esküvői korona a magyar királyi esküvők női koronáiban él tovább művelődéstörténetünkben, amelyet egyedülálló magyar szokás szerint karddal vettek le az új királyné fejéről. Ugyanezt a szokást megtalálhatjuk a nemesi esküvőknél is, de ennek már semmilyen kapcsolata nincs az esküvői koronával. A koszorút vagy a pártát a vőfély veszi le karddal a menyasszony fejéről, s tánc közben négyfelé vágja, jelezvén, hogy vége van a menyasszony lányságának.⁷³

A keleti egyház lassu kihalásával párhuzamosan, a bizánci liturgia néhány eleme beépült a helyére lépő római katolikus gyakorlatba, amint azt a legkorábbi liturgikus kódexeink /SZELEPCHÉNYI-, HAHÓTI-, PRAY-kódex/ tanúsítják.⁷⁴ Ez a keleti elemeket is őrző magyar nemzeti liturgikus gyakorlat 1629-ig, a római szerkönyvek kötelezővé tételéig általános volt Magyarországon.⁷⁵ A korabeli magyar nemzeti esketési szertartásba a koronázás nem épült be, mert helyére a teljesen egyedülálló magyar esküforma került.⁷⁶ A szerkönyvek hallgatása nem jelenti teljes bizonyossággal az esküvői korona hiányát, de meglétét to-

vábbi kutatások pozitív eredményeinek kellene bizonyítaniuk. Ehhez az első lépés a korabeli szerkönyvek néprajzi szempontu földolgozása lenne.

A honfoglaláskori és koraközépkori ásatások sirmellékletei arról tanuskodnak, hogy a keleti egyházzal való találkozás idején honfoglaló őseinknek volt női fejdisze, amit a régészeti szakirodalom "honfoglaláskori párta"-ként emleget.⁷⁷ Ezeknek a szalagra fölerősített fémlapokból, felfűzött gyöngyökből készült fejdiszeknek a neve sem ismert, csak a megléte, s a szakirodalom csak kényszerűségből nevezi pártának. Sirmellékletként az Árpádkortól a XV.századig kerültek elő eddig ilyen fejdiszek.⁷⁸ Azt ma már lehetetlen megállapítani, hogy a keleti egyház használt-e külön esküvői koronát, vagy a missziós körülmények között megelégedett a meglévő fejdisz szerepének a kibővítésével?

A honfoglaláskori magyar női fejdisz, a régészet tanúsága szerint, megérte a németeknek a 12-13.században a Felvidékre és Erdélybe való betelepülését, akik az esküvői és a halotti korona /BORTA/ használatát is hozták magukkal.⁷⁹ Az erdélyi és a szepesi szászoknál a történelem folyamán mindkettő az őhazaihoz képest formailag elszegényedett, és a korabeli legegyszerűbb formában maradt fenn.⁸⁰ /11-12. ábra/

A felvidéki és az erdélyi németek esküvői és halotti koronája egyértelműen családi tulajdonban lévő szűzkorona volt a 16.században. Az írott források tanúsága szerint a férfiváltozat már hiányzott náluk.⁸¹ A kiváltságolt, zárt német közösségek női fejdisze ebben a női szűzkoronaformában került át a magyar nemesi női viseletbe párta néven.⁸²

Ahhoz, hogy ez az átvétel mikor történhetett, a XVI-XVII. századi hagyatéki leltáraknál és hozományjegyzékeknél korábbi támpontot a nyelvészet szolgáltat. A pártaszó első írott előfordulása nyelvünkben az 1395-ös Besztercei Szójegyzékben található a koszorúval együtt, a női fejviseletre vonatkozó kifejezések között. A kutatások teljes egyértelműséggel megállapították, hogy a párta a német telepesek szókincséből került át nyelv-

vünkbe, s magyar közvetítéssel jutott el a környező szláv nyelvekbe szűzkoszoru jelentéssel.⁸³ A koszoru és a pártá mellett feltétlenül meg kell említeni, hogy a korona szó a Königsbergi Töredékben fordul elő először nyelvünkben 1350 körül, a magyar nyelv szabályai szerinti ragozott formában.⁸⁴ Legkorábbi előfordulása azonban Brassóhoz, az erdélyi szászok központjához kapcsolódik. Az első, 1336-os írott forrás szerint a várost CORONA-nak hívták, s Brassónak máig ez maradt az egyik latin elnevezése.⁸⁵

A német pártá átvételének kezdeti szakaszáról rendkívül érdekes adatot találunk SZENDREI Jánosnál: "A régi magyar női fejviselet egyik speczialitása volt a pártá, amelyet azonban csak a hajadonok viseltek. A pártákat vagy bársony-, vagy színes selyemszallagokból varrták és boglárok közé kevert gyöngyszemekkel és gyöngyfűzésekkel ékesítették. Voltak olyanok is, amelyeket vékony drótra fűzött gyöngyszemekből és boglárokból állítottak össze, s mintegy koronát a fej tetejére erősítették. Az ilyeneket 'koronká'-nak is nevezték." Forrást ugyan nem jelöl meg, de a vonatkozó szöveg tágabb összefüggésében nézve az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a "koronka" elnevezést az általa földolgozott XVII. századi inventáriumokban találhatta.⁸⁶ A pártá átvételének ugyanezt a korai állapotát tükrözi a következő menyasszonybucsuztató is: "Jaj pártám, jaj pártám, gyönyörű gyöngypártám, szüzi koronám." Egy 1940-es gyűjtésből ismerjük a dal egyik teljes szövegváltozatát is, amelyik a XVI-XVII. századi virágénekekre utaló középkori tartalmi és formai elemeket őriz.⁸⁷

Rendkívül érdekes kérdés, hogy a XV. századi temetői tanúsága szerint a pártát megért magyar női fejdisz nem vette-e át hasonlóságon alapuló névátvitellel a pártá elnevezést, s nem az élt-e tovább a köznépi fejdiszekben, amelyekről egy 1700-as utleírás tesz említést: "... a hajadonoknak nincsen fejkötőjük, hanem egy három ujnyi széles fekete bársony kör, pártá, mely egyébiránt más színű kelméből is lehet, ezt a köznépnél olcsó gyönggyel, vagy korallokkal diszítik és közéje még virágkoszort is fonnak."⁸⁸ A hagyatéki leltárak és hozományjegyzékek

tanúsága szerint a XVI-XVII.században, ritka kivételtől eltekintve, mindenütt szerepel a gyöngyös, bogláros pártá.⁸⁹ Az élet rendje szerint nemzedékeken át öröklődött, hacsak az elhalt leánnyal vagy menyasszonnyal el nem temették, amint arról egy 1782-es leltárból értesülhetünk: "Egy arannyal varrott pártát, pántlikával; gyöngyszínű nyakbavaló keszkenőt, csipkés batiz ingvállat, zöld kamelot szoknyát, világos vasszínű kreditor vállat és csipkés fátyol kötőt."⁹⁰

A kezdeti korona, koronka - pártá elnevezésbeli ingadozástól eltekintve, a magyar változatban már az emléke sem él az esküvői koronának. A magyar pártá a német esküvői korona formai és tartalmi jegyeit elveszítette, s szüzkoszorúként vált általánossá az egész magyar nyelvterületen.⁹¹ Így került be a halott lakodalmába, s az esküvői fejdisz párhuzamaként szintén általánosan elterjedt.⁹² Nagyon lényeges mozzanat, hogy a férfi halotti koszorú igen ritka a magyar legénytemetéseknél.⁹³ A szórványos adatok értékelésekor figyelembe kell venni egy kévéssé földolgozott területet; a legénycimer és a céhkorona kérdését. Egyetlen biztos adatunk van arra nézve, hogy a debreceni csizmadiák temetésén is használták a legénykoronát.⁹⁴ A német párhuzamok tükrében joggal föltételezhető, hogy a magyar legénytemetésekre vonatkozó halotti koszorúról vagy koronáról szóló tudósítás mögött is, az esetek egy részében, a legénykorona húzódhat meg. Ez azonban a temetésben szereplő /eredetileg esküvői/ halotti koronától független változat. A különbség akkor a legeggyértelműbb, ha a temetéseknél is használt céhkoronát a menyasszonyhalott koronájával vetjük össze.

A magyar női fejdisz történetének összetevői között nem elhanyagolható a történelmi Magyarország területén élő ortodox szertartású nemzetiségek esküvői koronája sem. A kifejezetten nemzetiségi területek mellett, a görög és a szerb kereskedő-kompániák templomai révén a keleti szertartás esküvői koronázása jelen volt az ország egész területén, de nem eleven hatásként, hanem mint egy-egy zárt közösség misztikus idegen szertartása. A magyar köztudatban való megjelenését a legszemléletesebben azzal a leírással érzékeltetném, amit JÓKAI egyik re-

gényében találhatunk meg: "Zsófia asszony kapott a gyermek érdekeltségén s hozzálátott annak a képzeletét felgyújtogatni az oltári gyertyákkal.

- Ezalatt folyvást énekli a khórus a "Goszpodi Pomiluj"-t. Akkor a pópa a kezébe veszi az egyik ezüstkoronát s odanyújtja azt a vőlegénynek, hogy csókolja meg. Mikor az megcsókolta, szépen a fejére teszi s ezt mondja hozzá: "Én tégedet, Istennek szolgáját megkoronázlak ezen Isten szolgálójának urává". Azután pedig veszi a másik ezüstkoronát, s azt megcsókoltatja a menyasszonnyal.

- Azt is megkoronázza?

- Azt is.

- Hát annak mit mond?

- Annak meg azt mondja: "Én tégedet, Istennek szolgáját megkoronázlak ezen Isten szolgájának asszonyává."

- Nagyon szép! Az igen szép!

- Akkor azután a diakónus elkezdi imádkozni az új párért, s ezalatt a pópa megfogja a kezeiket s háromszor körülkerüli velük az oltárt.⁹⁵ A nemzetiségek és az egyházak közötti távolság szinte kizárta a magyar többségű vidékeken az ortodox szertartású nemzetiségek vallásos szokásainak az átvételét. Erre inkább a magyar nyelvterület peremvidékein, illetve azokon a területeken találhatunk példát, ahol a magyarság kisebbségben élt, vagy a történelem folyamán kisebbségbe került.

Az esküvői és a halotti koszorú általános magyar gyakorlatában lényeges regionális változást jelentett a török kiűzése utáni hatalmas újratelepítés is. A 18. században betelepített németek ugyanis a leggazdagabb népi barokk formájában hozták magukkal az esküvői és a halotti korona szokását. Azokon a helyeken, ahol szerbekkel kerültek együvé, egészen egyedülálló helyzet alakult ki. A német esküvői korona megközelítőleg ezer évi különélés után találkozott újra a 8. századi állapotot megőrzött szerb pravoszláv esküvői koronázással. Elhalványult vagy a felismerhetetlenségig átalakult formai és tartalmi elemek nyerték vissza eredeti formájukat. A szerb pravoszláv liturgikus gyakorlat hatására, ahol is egyaránt van férfiúi és

női esküvői korona, újra fölerősödött a német szokásanyagban is a férfi esküvői és halotti korona használata. Abban a formai változásban is szerepe volt a szerb esküvői koronának, hogy a tarka esküvői és halotti koronákból újra előkerült a jellegzetes és egyértelmű ősi alapforma, a keresztpántos abroncskorona. A kölcsönhatás annyira erőteljes volt, hogy a német katolikus esküvői szertartásba az esküvői koronához beépültek a szerb egyházi esküvőből a koronázással kapcsolatos szertartások és szokások: az oltárkerülés, a keresztcsókolás és a pénzadomány.⁹⁶ A háromszori oltárkerülés, az evangélium-/evangéliumos könyv-/; az oltár- vagy a keresztcsókolás és a pénzadomány ugyanis egy zárt liturgikus egység, a bizánci szertartásu házasságkötés végén. A nemzeti /görög, szerb, bolgár, román, orosz stb./ liturgikus szokások megannyi eltérő változatot jelentenek, de a szertartás alapszerkezete közös.⁹⁷ A bizánci szertartásu esketésben a koronázás után van még egy körmenet a templom közepén fölállított asztal /terapod/ körül, az un. "Izaiás tánca", ami tulajdonképpen körmenetté stilizált szakrális tánc.⁹⁸ Az esketésben tehát a körmenet kétszeresen is jellemző a keleti szertartásra.

A Buda környéki német esküvőkön kívül a magyar esküvői szokásokban két helyről van biztos adatunk az oltárkerülésről: Szegedről és a vajdasági Gombosról. BÁLINT Sándor minden bővebb magyarázat nélkül a középkori liturgiából visszamaradt szokásnak tartja, s az ő nyomán JUNG Károly is.⁹⁹ Ha csak az oltárkerülésről lenne szó, meg is elégedhetnénk ennyivel. A rendelkezésre álló adatok alapján azonban megállapítható, hogy a BÁLINT Sándor által rögzített szegedi változat a legegyszerűbb, a gombosiban már szerepel a keresztcsókolás is, míg a Buda környéki német esküvőben a teljes liturgikus egység megtalálható. Egy összetett, jellegzetesen ortodox szertartásra emlékeztető szokás esetében legalább egyenlő eséllyel kellene számolni a közvetlen, élő bizánci szertartásu liturgikus hatással, és a pusztá feltételezésen alapuló középkori liturgikus szokással. Meg kell még jegyezni azt is, hogy SZENDREY Ákos /és SZENDREY Zsigmond/ áttekintésében, a "Magyar szokás- és babonaszótár" 1940-es előmunkálataiban az oltár szócikk, amely máig legtel-

jesebb földolgozása az oltárhoz fűződő magyar hiedelmeknek és szokásoknak, nem említi az oltárkerülést.¹⁰⁰

Az esküvői és a halotti koronának ez a késői, egyedülálló fölvirágzása a magyar-német-szerb lakta vidékeken olyan erős volt, hogy képes volt kölcsönösen gazdagítani mindhárom nép esküvői és temetkezési szokásait. Budapesttől Vajdaságig, ahol a három nép vegyesen vagy területileg közel él egymáshoz, igen sok helyen megmutatkozik az esküvői és a halotti korona tekintetében a kölcsönhatás /Pomáz, Törökbálint, Leányvár, Hódmezővásárhely, Somogyudvarhely, Hercegszántó, Gombos stb./¹⁰¹

Rendkívül figyelemre méltó az 1930-as évekből való gombosi kettős menyasszonyi fejdiszről szóló tudósítás, mely szerint az a menyasszonyi koszoruból és egy "pogácsa nagyságu" szűkoszoruból állt.¹⁰² A gombosi esküvői öltözet egyéb részleteiben is sok hasonlóságot mutat az un. "schwäbische Türkei" /Tolna és Baranya török után németekkel betelepített részei/ esküvői és templombucsuí viseletével. Idegen hatásra azonban leginkább az összetett menyasszonyi fejdisz utal.¹⁰³

A fejdiszbeli kettősség megtalálható a Vajdaságban a szűkoszoru és a halotti korona esetében is. A halottvirrasztás énekeiben, a siratókban és a bucsuztatókban mindenütt kizárólag a szűkoszoru szerepel.¹⁰⁴ A koporsóban a halott nagylány vagy menyasszony fejét is szűkoszorúval ékesítik.¹⁰⁵ Ez megegyezik a halott lakodalmának általános magyar szokásanyagával. Ez annyira egységes, hogy még az ország északkeleti, magyar görög katolikusok lakta vidékén is csak a szűkoszorút ismerik, pedig ott él az esküvői koronázás a liturgikus gyakorlatban: "... ha fiatal leány vagy legény meghalt, koporsóját leány- és legénytársai a vállukon vitték, a koporsó tetejére pedig menyasszonyi koszorút vagy vőlegényi bokrétát tettek..."¹⁰⁶

A vajdasági halotti korona csak kiegészíti az egységes magyar szokást. A művelődéstörténeti összefüggések, a rendelkezésre álló adatok és a magyar-német-szerb vidékeken föllelhető párhuzamok alapján a magyar temetkezési szokások közé a magyaror-

szági németek halotti koronája és a szerb esküvői korona együtt-hatása nyomán került be a szűzkoszoru mellé a halotti korona. Bármennyire kézenfekvő lenne is, közvetlenül és kizárólag nem származhat a szerb esküvői koronából, mert annak náluk nincs kapcsolata a halott lakodalmával. Abban a profán esküvői koszoru szerepel.¹⁰⁷ Ahol mégis találunk a szerbeknél halotti koronát, azokon a helyeken németekkel és magyarokkal élnek együtt.¹⁰⁸

A vajdasági halotti korona és a vele párhuzamos szűzkoszoru között mai szerepüket és a hozzájuk fűződő töredékes hiedelmeket tekintve nincs lényeges különbség. A halotti korona a szűzkoszoru mellett, annak szerepét megkettőzve él.¹⁰⁹ Eredetét tekintve azonban mégis egészen egyedülálló szokással van dolgunk, amely kitűnő példája a néprajz rendkívül szerteágazó művelődéstörténeti kapcsolatainak, s e kapcsolatok fontosságának.

Jegyzetek

- 1 SEGSCHNEIDER, E.H. 1976. 228.p.
- 2 JUNG K. 1978. 138. 153.p.
- 3 JACOBY A. 1921. 19.p.
BECKER, A. 1937. 81-82.p.
- 4 KALLSTROM, O. 1969. 3-6.p.
RGG³, 1962. VI.k. 1006.p.
SEGSCHNEIDER, E.H. 1976. 9.p.
- 5 SALIS A.v. 1920/24. 201.p.
RITZER, K. 1962. 77.p.
LAMPE, G.W.H. 1972. 1258.p.
BAUS, K. 1940. 101-102. 109.p.
RGG³, 1962. VI.k. 1006.p.
- 6 Az ókori görög irodalomban a koszorú első előfordulása HOMÉROSZNÁL található. Az Iliászban a lányok körtáncával kapcsolatban említi egy alkalommal:
"... szép koszorút hordottak a táncban mind a leányok, míg a legények aranykardot, s kardszíjuk ezüst volt."
Ed. DINDORF, W. - HENTZE, C.: HOMERUS: Ilias. Lipsiae, 1921.
Ford. DEVECSERI Gábor: Homérosz: Iliász. Bp. 1967.
HOMÉROSZNÁL másutt semmilyen összefüggésben nem fordul elő a koszorú. A későbbi görög irodalom utalásaiból, és a képzőművészet fennmaradt emlékeiből megállapítható, hogy a koszorú a kultikus élet tartozéka volt.
ThW, VII.k. 615. 617-622.p.
HwDA, V.k. 383-384.p.
LÖW I. 1893. III.k. 410.p.
JOBES, G. 1962. I. 389.p.
SALIS, A.v. 1920/24. 201.p.
DEUBNER, L. 1933. 72. 77. 104.p.
BAUS, K. 1940. 94-95.p.
- 7 BROCKHAUS, IV.k. 683.p.
- 8 HAAG, H. 1970. 330.p.
- 9 DEUBNER, L. 1933. 75-76.p.
SALIS, A.v. 1920/24. 199-210.p.

- 10 BAUS, K. 1940. 111-112.p.
SALIS, A.v. 1920/24. 212.p.
ThW, VII.k. 622.p.
- 11 MÉNARD, R. 1881. II.k. 81-82. 165.p.
JACOBY, A. 1921. 17.p.
DÜLGER, F.J. 1930. 36.p.
KLEE, H. 1833, 133.p.
RITZER, K. 1962. 16.p.
- 12 SEPTUAGINTA, 1952.⁵ I.k. 588.p.
*καὶ ἔλαβεν τὸν στέφανον μελχολ τοῦ βασιλέως
αὐτῶν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, // 11.Kin. 12,30α/*
- 13 LÖW I. 1893. III.k. 424.p.
ThW, VII.k. 623.p.
- 14 HAAG, H. 1970. 330.p.
KLEE, H. 1833. 133.p.
- 15 HAAG, H. 1970. 330.p.
- 16 LÖW I. 1893. III.k. 412-413.p.
- 17 KRAUSS, S. 1911. II.k. 37.p.
LÖW I. 1893. III.k. 412-413.p.
- 18 ZORELL, 1940. 358.p.
LÖW I. 1893. III.k. 413.p.
- 19 HAAG, H. 1970. 330.p.
- 20 STRACK-BILLERBECK, 1922. I.k. 507-508.p.
KRAUSS, S. 1911. II.k. 38.p.
GRAETZ, H. 1923. II.k. 70.p.
- 21 STRACK-BILLERBECK, 1922. I.k. 508.p.
- 22 RUBENS, A. 1967. 124.p.
KRAUSS, S. 1911. I.k. 203. 662.p.
STRACK-BILLERBECK, 1922. I.k. 509.p.
- 23 "Az igazak... elnyerik az Ur kezéből a dicsőség országát s
a szépség koronáját,..." /Bölcs. 5,15-16/
ThW, VII.k. 622.p.
"Hénok és mindnyájan, akik vele voltak... olyanok voltak
mint az angyalok... és még nem ültek a trónjukon, de már a
fejükön volt dicsőségük koronája." /Asc. Is. 9,9/
KAUTZSCH, E. 1900. 174.p.
"A zsarnok volt az ellenfél a harcban, a világ és az ember-
iség pedig a nézők. Mégis az istenfélelem lett a győztes,

- aki aztán atlétáinak átnyújtotta a koszorút."
/4Makk 17,14-15/
"Készen vár az igazság győzelmi koszorúja, amelyet azon a napon megad nekem az Ur, az igazságos bíró, ..." /2Tim 4,7/
- 24 KLEE, H. 1833. 133.p.
"Quid est enim in capite foeminae corona, quam formae lena, quam summa lasciviae nota, extrema negatio veracundiae, conflatio illecebrae." /TERTULLIANUS, De coron. mil. 14./
ThW, VII.k. 634.p.
SCHRAMM, P.E. 1955. 380.p.
BAUS, K. 1940. 98-99.p.
- 25 SALIS, A.v. 1920/24. 201.p.
BAUS, K. 1940. 101-102. 109.
HWDA, VII.k. 948.
LAMPE, G.W.H. 1972. 1258.p.
- 26 RGG³, 1962. VI.k. 1006.p.
RITZER, K. 1962. 101-109. 115. 118-121.p.
- 27 STACKELBERG, O.M. 1831. 8-9. 18.p.
ARGENTI-ROSE, 1949. I.k. 249.p.
SCHNEEWEIS, 1961. 69.p.
VAKARELSKI, 1969. 304.p.
MOLDOVÁN, 1913. 189-191.p.
ZELENIN, 1927. 322.p.
- 28 BAUS, K. 1940. 103.p.
- 29 PROBST, F. 1892. 131.p.
RITZER, K. 1962. 160-161.p.
- 30 BAUS, K. 1940. 111.p. "... corona sponsus honoratur..."
- 31 BAUS, K. 1940. 110.p.
RITZER, K. 1962. 340.p.
HWDA, V.k. 411-412.p.
EISENHOFER, L. 1937. 218.p.
- 32 WEINHOLD, K. 1897. I.k. 342.p.
ANDERSEN, E. 1954. 4152-4153.p.
FRIEDBERG, E. 1865. 97.p.
RITZER, K. 1962. 200.p.
KALLSTROM, O. 1969. 3-6.p.
TOSCHI, P. 1967. 21.p.

- GENNEP, A.v. 1946. 398-401.p.
 MWDA, V.k. 411-413.p.
 GRIEG, S. 1962. 116-149.p.
 PYLKKÄNEN, R. 1964. 91-143.p.
 DÜRINGSFELD, I. 1871. 248. 260.p.
- 33 KLEE, H. 1833. 70.p.
 34 KLEE, H. 1833. 71.p.
 35 FREISEN, 1918. 49-55. 66-70. 85-160.p.
     u.a. 1919. 43-125.p.
     u.a. é.n. 488. 494. 500. 506-514.p.
- 36 FREISEN, é.n. 494. 500. 509.p.
 37 BRAMM, O. 1934. 168.p.
 38 BRAMM, O. 1934. 169.p.
 39 BRAMM, O. 1934. 168.p.
     FRIEDBERG, E. 1865. 97.p.
- 40 BRAMM, O. 1934. 170-171.p.
 41 HANIKA, J. 1937. 111.p.
     PYLKKÄNEN, R. 1964. 145.p.
- 42 WEINHOLD, K. 1897. I.k. 342.p.
 43 JAACKS, G. 1980. 123-24.p.
     SCHULTZ, A. 1892. II.k. 265-268. ábra, 238-239.p.
- 44 WEISS, H. 1864. 575-578.p.
     SCHRAMM, P.E. 1955. 13/2.k. 418-450.p.
     u.a. 1955. 13/3.k. 985-986. 991-1004.p.
- 45 FRIEDBERG, E. 1865. 31-32.p.
 46 TOMMILA, E. 1965. 89.p.
 47 FRIEDBERG, E. 1865. 97.p.
 48 KALLSTROM, O. 1969. 3-6.p.
     SEGSCHNEIDER, E.H. 1976. 215-216.p.
- 49 KALLSTROM, O. 1969. 6.p.
     HORSTADIUS, B. 1976. 190. 192. 194-195.p.
- 50 JAACKS, G. 1980. 124-125.p.
     DENEKE, B. 1971. 87. 91.p.
- 51 KRINS, Fr. 1969. 250-251.p.
     u.a. 1976. 272.p.
     u.a. 1979/80. 280-283.p.

- 52 HOVSTADIUS, B. 1976. 193. 212.p.
PYLKKÄNEN, R. 1964. 144.p.
- 53 KALLSTROM, O. 1969. 3-6.p.
RGG³, 1962. VI.k. 1006.p.
HOVSTADIUS, B. 1976. 192.p.
- 54 PYLKKÄNEN, R. 1964. 103.p.
KALLSTROM, O. 1969. 3-6.p.
TOMMILA, E. 1965. 90-93.p.
GRIEG, S. 1962. 118-137.p.
MICHEL, G. 1906. 42.p.
LAUFFER, O. 1931. 27-28.p.
BRINGEMEIER, M. 1967. 73-82.p.
- 55 BENEKE, B. 1971. 91.p.
JAACKS, G. 1980. 124-125.p.
MICHEL, G. 1906. 43-44.p.
SEGSCHNEIDER, E.H. 1976. 211.p.
- 56 GRÖBER, K. 1923. 151. ábra
PIGER, Fr. 1896. 259.p.
SPAMER, A. 1935. II.k. 72-73.p.
- 57 HANIKA, J. 1937. 116-118.p.
SEGSCHNEIDER, E.H. 1976. 209-210.p.
PYLKKÄNEN, R. 1964. 145.p.
- 58 JULIEN, R. 1912. 169-171.p.
- 59 JACOBY, A. 1921. 17.p.
MÉNARD, R. 1881. 141.p.
- 60 SEGSCHNEIDER, E.H. 1972. 58.p.
JACOBY, A. 1921. 17-18.p.
- 61 BROCKHAUS, 18.k. 780.p.
SEGSCHNEIDER, E.H. 1972. 58. 64.p.
- 62 SEGSCHNEIDER, E.H. 1972. 59.p.
- 63 BRAMM, O. 1934. 170-171.p.
- 64 SEGSCHNEIDER, E.H. 1976. 228.p.
GENNEP, A.v. 1946. I/2. 708.p.
ROY, Ch. 1966. 51-52. ábra. 56.p.
HAGBERG, L. 1937. 198-199. 322-323. 328-329.p.
- 65 SEGSCHNEIDER, E.H. 1976. 5-20.p.
DENEKE, B. 1971. 81-94.p.

- 66 JUSTI, F. 1905. 87.p.
 SPAMER, A. 1935. II.k. 78.p.
 BECKER, A. 1937. 80.p.
 A siremléket 1775-ben felujították, s kérdéses, hogy az új mennyiben őrizte meg az 1318-as eredetét
 LAUFFER, O. 1916. 230.p.
- 67 SEGSCHNEIDER, E.H. 1972. 60-62.p.
 LAUFFER, O. 1916. 240-242.p.
 BECKER, A. 1937. 81.p.
- 68 LAUFFER, O. 1916. 228. 231. 233. 243. 245.p.
 RITZ, J.M. 1937. 186.p.
 BECKER, A. 1937. 80-81.p.
 SPAMER, A. 1935. 79.p.
- 69 LAUFFER, O. 1916. 230. 242.p.
 EYSEN, M.A. 1917. 148.p.
 BECKER, A. 1937. 79-80.p.
- 70 SEGSCHNEIDER, E.H. 1976. 16-17.p.
 AZZOLA, Fr. K. 1966. 78-193.p.
 NYSSSEN, J. 1966. 119-123.p.
- 71 LAUFFER, O. 1916. 245-246.p.
 RUMPF, M. 1955. 178.p.
 KREBS, W. 1933. 305.p.
- 72 MESTERHÁZY, K. 1970. 168-175.p.
 VIDA M. 1981. 351-352.p.
 DUDÁS M. 1966. 508.p.
 MORAVCSIK Gy. 1953. 63-64. 99-108.p.
 TIMKÓ I. 1971. 374-395. 400.p.
- 73 KOVÁCS É. 1974. 32.p.
 APOR P. 1736. 58-59.p.
- 74 KÜHÁR F. 1939. 226-227.p.
 KNIEWALD K. 1939. 41-42.p.
 u.a. 1939². 454.p.
 RADÓ P. 1939. 405-407.p.
- 75 RÁTH Gy. 1890. 176.p.
- 76 ERNYEI J. 1927. 70.p.
 MELCHISEDECH, 1892. 648.p.
 OCSKAI A. 1838. XCVI.p.

- RÁTH Gy. 1890. 177-178.p.
 RADÓ P. 1943. 350-353. 376.p.
 77 SZABÓ K. 1938. 58-61.p.
     u.a. 1955. 123-127.p.
     BÁRDOS E. 1978. 194-195.p.
 78 MAGYAR K. 1981. 55.p.
 79 HANIKA, J. 1937. 115-118.p.
     SACHSISCHE, 1898. 448. 491.p.
 80 SCHULZ, W. 1940. 226. 228.p.
 81 HANIKA, J. 1937. 115.p.
 82 CZOERING, K.F. 1857. III.k. 93.p.
     UJVÁRINÉ, 1937. 9.118.p.
 83 TESZ 1976. III.k. 114.p.
     u.a. 1970. II.k. 588-589.p.
     FINÁLY H. 1892. 37.39.p.
     MOLLAY K. 1982. 429.p.
     KNIEZSA I. 1953. 199.p.
     GUNDA B. 1965. 477-478.p.
 84 TESZ 1970. II.k. 579.p.
     SZILÁDY A. 1895. 569.p.
 85 MELICH J. 1900. 511.p.
     RÁSONYI NAGY L. 1928. 312-313.p.
 86 SZENDREI J. 1905. 17.p.
 87 CZUCZOR-FOGARASI, 1868. V.k. 90.p.
     ORTUTAY-KATONA, 1975. I.k. 687-688.p.
 88 SZENDREI J. 1905. 17.p.
     MAGYAR K. 1981. 55.p.
 89 ZOLTAI L. 1938. 288.p.
     SZENDREI J. 1905. 17.p.
 90 ZOLTAI L. 1938. 314.p.
 91 UJVÁRINÉ, 1937. 8-10.p.
     KRESZ M. 1956. 41.p.
 92 SZENDREY A. 1941. 45-47.p.
     K.KOVÁCS L. 1944. 287.p.
 93 SZENDREY A. 1941. 47.49.p.
 94 DOMONKOS O. 1977. 237.p.
 95 JÓKAI M. 1872. 202-203.p.

- 96 MAGOS B. 1937. 247.249.p.
BONOMI E. 1942. 24.p.
CZOERING, K.F. 1857. III.k. 96.p.
- 97 MOLDOVÁN G. 1913. 169.p.
CZIRBUSZ G. 1913. 75.p.
ARGENTI-ROSE, 1949. I.k. 294.p.
- 98 SCHNEEWEIS, 1961. 69.p.
JUGA V. 1913. 131.p.
ARGENTI-ROSE, 1949. I.k. 292.p.
- 99 BÁLINT S. 1933. 89.p.
u.a. 1943. 219.p.
JUNG K. 1978. 107. 248.p.
- 100 SZENDREY Zs.-SZENDREY A. 1940. 202-203.p.
- 101 KISS L. 1920. 89.p.
SZEREMLEI S. 1909. 22.p.
BONOMI E. 1938. 6.8.p.
u.a. 1940. 18.p.
GRATZL, P. 1904. 122.p.
JUNG K. 1978. 112-113. 140.p.
u.a. 1980. 95-96.p.
- 102 JUNG K. 1978. 112-113.p.
- 103 GRAEFE, J. 1935. 31.p.
PIFFL, E. 1938. 24-25. 60.p.
HANIKA, J. 1937. 109-111.p.
JUNG K. 1978. 112. 168-169. 274.p.
- 104 Itt egy szép menyasszony huszadik évében,
Ifju életének legszebb fejlődésében.
Koszoruzott fővel hervasztott reményében,
Deszka koporsója sötét üregében.
KÖRMÖCZI E.-SZABÓ J. 1974. 163.p.
Menyasszony vagy, koszorut fejedre,
Menyasszonyi ágyad már fölvetve.
Angyalokból áll a te násznéped,
Jézus Krisztus lett a vőlegényed.
KÖRMÖCZI E.-SZABÓ J. 1974. 162.p.
Föltették a szűz koszorut a menyasszonynak,
Mély szomorúságot okozott a mennyegzős háznak.
PENAVIN O. 1977. 9.p.

- 105 KÖRMÖCZI-SZABÓ, 1970. 106.p.
JUNG K. 1978. 138.p.
- 106 BÉRES A. 1973. 356.p.
- 107 SCHNEEWEIS, E. 1961. 97.p.
MOLDOVÁN G. 1913. 189-191.p.
VAKARELSKI, Ch. 1969. 304.p.
ZELENIN, D. 1927. 322.p.
- 108 JUNG K. 1980. 95-96.p.
BONOMI, E. 1940. 18.p.
- 109 JUNG K. 1978. 138. vö. 140.p.

Irodalomjegyzék

ANDERSEN, E.

1954 Dänische Volkstrachten. Ciba Rundschau. 113. Basel

APOR P.

1736 Metamorphosis Transylvaniae. Szerk. TÓTH Gy. Bp.
1972.

ARGENTI, Ph. P. - ROSE, H.J.

1949 The folk-lore of Chios. I-II. Oxford

AZZOLA, Fr. K.

1966 Die alten Grabsteine des Dorffriedhofs von Ober-
walgern im Kreis Marburg - eine Inventarisierung.
Hessische Blätter für Volkskunde. Bd. 57. 101-125.

BÁRDOS E.

1978 Középkori templom és temető Kaposvár határában.
Somogyi Múzeumok Közleményei. III. 187-234. Kaposvár.

BÁLINT S.

1933 Lakodalmi szokások Szeged-Alsóvároson.
Népünk és Nyelvünk. V.kötet 36-41., 87-95.
1943 A paraszti élet rendje = A magyar nép. Szerk. BARTUCZ
Lajos. Bp. 201-248. /A Művelődés Könyvtára IX.kötet/

BAUS, K.

1940 Der Kranz in Antike und Christentum. Theophaneia. II.
Bonn.

BUCKER, A.

1937 Bestattungsbrauch vom Rhein zur Saar.
Volk und Volkstum. Bd. II. München. 76-84.

BÉRES A.

1973 Halottak húsvétja. Ethnographia. LXXXIV. 352-357.

BIBLIA

1973 Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Budapest.
/Szent István Társulat/

BONOMI, E.

1938 Tod und Begräbnis bei den Deutschen im Ofner Berg-
land. Südostdeutsche Forschungen. Bd. III. 168-201.
1940 Die Ansiedlungszeit des ofner Berglandes.
Südostdeutsche Forschungen. Bd. V. 403-472.

- 1942 Die deutsche Bauernhochzeit im ofner Bergland.
Deutsche Forschungen in Ungarn. Bd. VII. Heft 3-4.
73-113.
- BRAMM, O.
1934 Deutsche Brautkränze und Brautkronen.
Jahrbücher für historische Volkskunde. Bd. III-IV.
163-185.
- BRINGEMEIER, M.
1967 Brautkronen im Münsterland.
Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde.
Bd. XIV. 73-82.
- BROCKHAUS Enzyklopädie
1967-1974. Wiesbaden
- CZIRBUSZ G.
1913 A temes- és torontálmegyei bolgárok.
/Nemzetiségi Ismertető Könyvtár VII.kötet 2.rész/ Bp.
- CZOERNIG, K.F.V.
1857 Ethnographie der Gesterreichischen Monarchie. /Bd.
I-III./ Wien.
- CZUCZOR G.-FOGARASI J.
1862/74 A magyar nyelv szótára.I-VI. Pest.
- DENEKE, B.
1971 Hochzeit. München.
- DEUBNER, L.
1933 Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum.
Archiv für Religionswissenschaft.Bd. XXXVI. 70-104.
- DOMONKOS O.
1977 Céhkoszoru, céhkorona. Népi kultúra - népi társada-
lom./IX/ 217-240.
- DÖLGER, F.J.
1930 Der Leiderzustand der gewaltsam Getöteten und vor-
zeitig Gestorbenen.
Antike und Christentum. Bd. II. Heft 1. Münster in
Westf.
- DUDÁS M.
1966 A magyar liturgikus nyelv kialakulása és a bizánci
szertartásu kereszténység hazánkban.
Vigilia. 505-513.p. Bp.

DÜRINGSFELD, I.

1871 Hochzeitsbuch. Leipzig.

EISENHOFER, L.

1937 Grundriss der katholischen Liturgik. Freiburg im
Bresgau.

ERNYEY J.

1927 A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése.
Magyar Könyvszemle XXXIV. 67-83.

EYSN, M.A.

1917 Zu den otenkronen. Zeitschrift für Volkskunde. Bd.
XXVII. 146-148.

FINÁLY H.

1892 A Beszterczei Szószedet. Bp.

FREISEN, J.

é.n. Nordisches kirchliches Eheschliessungsrecht in
Mittelalter.

1918 Das Eheschliessungsrecht Grossbritanniens und
Irlands. Paderborn.

1919 Das Eheschliessungsrecht Spaniens in westgotischer,
mozarabischer und neuerer Zeit. Paderborn.

FRIEDBERG, E.

1865 Das Recht der Eheschliessung in seiner geschichlichen
Entwicklung. Leipzig.

GENNEP, A.van

1943/46 Manuel de folklore français contemporain.
I/1-2. Paris.

GRAEFE, J.

1935 Zur Trachtenkunde der Donauschwaben in Ungarn und
den Nachfolgestaaten. /Studien zur Völkerkunde/IX/
Leipzig.

GRAETZ, H.

1923 Volkstümliche Geschichte der Juden. Wien.

GRATZL, P.

1904 Geschichte der deutsch-böhmischen Ansiedlungen im
Banat. /Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde.
Bd. V.Heft.2./ Prag.

- GRIEG, S.
1962 I skjoldet springer løver. Norveg.
- GRÖBER, K.
é.n. Schwaben. Deutsche Volkskunst. Bd. V. München.
- GUNDA B.
1965 Magyar-szláv szó- és tárgytörténeti kapcsolatok.
MNY LXXXIX. 476-479.p.
- HAAG, H.
1970 Bibel-Lexicon. Köln.
- HAGERG, L.
1937 När döden gästar. Stockholm.
- HANIKA, J.
1937 Sudetendeutschen Volkstrachten. Reichenberg.
- HOVSTADIUS, B.
1976 Brudkronor i Linköpings stift. /Förvärv, form och tillverkning intill år 1800/ Nordiska museets Handlingar. 87.
- HWDA
1927/42 Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I-X. Bd. Bearb. HOFFMAN-KRAYER, E.-BÄCHTOLD-STAUHLI, H. Berlin u. Leipzig.
- JAACKS, G.
1980 Brautkleidung in Hamburg. /Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde. Bd. 19./
- JACOBY, A.
1921 Brautkronen. Schweizer Volkskunde. Bd. XI. Heft 1-3. 12-19.p.
- JOBES, G.
1962 Dictionary of mythology, folklore and symbols. I-II. New York.
- JÓKAI M.
1872 Az arany ember. /JÓKAI összes művei. Kritikai kiadás. Szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, Bp. 1964./
- JULIEN, R.
1912 Die deutschen Volkstrachten zu Beginn des 20. Jahrhunderts. München.

- JUNG K.
 1978 Az emberélet fordulója. Szabadka.
 1980 A kiházásítatlanok halotti koronája. Ethn. XCI.
 79-98.p.
- JUGA V.
 1913 A magyarországi szerbek. /Nemzetiségi Ismertető
Könyvtár IV./ Bp.
- JUSTI, F.
 1905 Hessisches Trachtenbuch. Marburg.
- KALISTROM, O.
 1969 Origin and evolution the bridal crown. Viltis.
 /Vol.28.No. 2. 3-7./
- KAUTZSCH, E.
 1900 Die Apokryphen und Pseudoepigraphen des Alten
Testaments. I-II. Tübingen.
- KISS L.
 1920 Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások.
Ethn. XXXI. 80-94.
- KLEE, H.
 1833 Die Ehe, eine dogmatisch-archäologische Abhandlung.
 Mainz.
- KNIEWALD K.
 1939 a A Pray-kódex Sanctorale-ja. Magyar Könyvszemle.
 LXIII. 1-53.
 1939 b A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége.
Magyar Könyvszemle. LXIII. 413-455.
- KNIEZSA I.
 1953 Párta. Népünk és nyelvünk. XLIX. 199.p.
- KOVÁCS É.
 1974 Árpád-kori ötvösség. Bp.
- K.KOVÁCS L.
 1944 A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár.
- KÖRMÖCZI E.-SZABÓ J.
 1970 Halotti szokások Zentán. 1.rész.
A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei.
 II.évf. 2.sz. 104-112.

- 1974 Halotti szokások Zentán. 2.rész.
A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei.
u.a. VI.évf. 19-20.sz. 159-172.
- KRAUSS, S.
1911 Talmudische Archäologie. Bd. I-III. Leipzig.
- KREBS, W.
1933 Alte Handwerkersbräuche. Basel.
- KRESZ M.
1956 Magyar parasztviselet 1820-1867. I-II.Bp.
- KRINS, Fr.
1969 Hinweise zu Brautkronen in Westfalen /1./
Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde.
Bd. XVI. 250-251.
- 1976 Hinweise zu Brautkronen in Westfalen /2./
Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde.
Bd. XXII. 272.
- 1979/80 Hinweise zu Brautkronen in Westfalen /3./
Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde.
Bd. XXV. 280-283.
- KÖHÁR F.
1939 A Pray-kódex rendeltetése, sorsa.
Magyar Könyvszemle. LXIII. 213-233.
- LAMPE, G.W.H.
1972 A Patristic Greek Lexicon. Oxford.
- LAUFFER, O.
1916 Der volkstümliche Gebrauch der Totenkronen in
Deutschland. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde.
Bd. XXVI. 225-246.p.
- 1930 Jungfernkranz und Brautkrone.
Zeitschrift für Volkskunde. Neue Folge II. 25-29.p.
- LÖW I.
1893 Gesammelte Schriften. I-III. Bd. Szeged.
- MAGOS B.
1937 Törökbálint és Diósd lakodalmas szokásai. *Etna.*
XLVIII. 239-255.
- MAGYAR K.
1981 Ispánsági és nemzetségi központok kutatása Somogyban
I. /Somogyi Múzeum közleményei. IV. 43-77./ Kaposvár.

MELCHISEDECH

1892 Új rituálé érdekében. Magyar Sion. VI.évf. 641-657.p.

MELICH J.

1900 Brassó és Kronstadt. Nyelvőr. XXIX. 509-512

MÉNARD, R.

1881 La vie privée des anciens. II. Paris.

MESTERHÁZY K.

1970 Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon.

A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1968. 145-177.p.

MICHEL, G.

1906 Brautkrönchen aus der Gegend von Trier.

Zeitschrift des Vereins für rheinische und westfälische Volkskunde. Bd. III. 39-44.p.

MOLDOVÁN G.

1913 A magyarországi románcok. /Nemzetiségi Ismertető Könyvtár V./ Bp.

MOLLAY K.

1982 Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI.század végéig. Bp.

MORAVCSIK Gy.

1953 Bizánc és a magyarság. Bp.

NYSSSENS, J.

1966 Kronen en kransen voor ongehuwden op onde grafkruisen. Volkskunde. 67. 178-193.

OCSKAI A.

1838 Régi magyar nyelvemlékek. I. Buda.

ORTUTAY Gy.-KATONA I.

1975 Magyar népdalok I-II.Bp.

PENAVIN O.

1977 Halotti bucsuztatók, imák, koldusénekek, gyógyító ráolvasások.

Hungarológiai Közlemények. IX.évf. 32.sz. 5-22.

PIFFL, E.

1938 Deutsche Bauern in Ungarn. Berlin.

PIGER, Fr.

- 1896 Geburt, Hochzeit und Tod in der Iglauer Sprachinsel in Mähren.
Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. VI. 251-264.
407-412.

PROBST, F.

- 1892 Die ältesten römischen Sacramentarien und Ordines.
Münster in Westf.

PYLKKÄNEN, R.

- 1964 Morsiamen pukemisesta ja morsiuskoruista 1600-ja 1700-luvuilla.
/Über Ankleiden und Schmuck der Bräute im 17. und 18. Jahrhundert./ Suomen Museo. LXXI. 91-146.

RADÓ P.

- 1939 A Szelepchényi-kódex. Magyar Könyvszemle. LXXIII. 352-412.
1943 Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései. A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve. III. Pannonhalma. 313-429.

RÁSONYI NAGY L.

- 1928 A Brassó név eredete.
M.Ny. XXIV. 311-318.

RÁTH Gy.

- 1890 Nyomtatott szertartáskönyveink a római Rituale behozataláig. Magyar Könyvszemle. XV. 163-191.p.

RGG³

- 1954/62 Die Religion in Geschichte und Gegenwart.
Hrsg. Kurt GALLING, Tübingen.

RITZ, J.M.

- 1937 Deutsche religiöse Volkskunst. Volk und Volkstum.
Bd.II. 183-190.

RITZER, K.

- 1962 Formen, Riten und religiöses Brauchtum der Eheschliessung in den christlichen Kirchen des ersten Jahrtausends. Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen/ 38. Münster Westfalen.

- RUBENS, A.
1967 A history of Jewish costume. New York.
- RUMPF, M.
1955 Deutsches Handwerkerleben. Stuttgart.
- SALIS, A.v.
1920/24 Die Brautkrone.
Rheinisches Museum für Philologie. Neue Folge. Bd. 37.
- Das SÄCHSISCHE Burzenland
1898 Kronstadt.
- SCHNEEWEIS, E.
1961 Serbokroatische Volkskunde. I. Berlin
- SCHRAMM, P.E.
1955/56 Herrschaftszeichen und Staatssymbolik.
/Schriften der Monumenta Germaniae Historica. Bd.
13/2-3./ Stuttgart.
- SCHULZ, W.
1940 Der Brautstern von Rode im Schässburger Weinland.
/Brauch und Sinnbild. Hrsg. HERRMANN, F.u. TREUTLEIN,
W.Karlsruhe
- SCHULTZ, A.
1892 Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Wien.
- SEGSCHNEIDER, E.H.v.
1972 Totenhochzeit und Totenkrone. Oldenburger Münster-
land.
1976 Totenkranz und Totenkrone im Ledigenbegräbnis.
/Werken und Wohnen/ lo. Köln.
- SEPTUAGINTA id est Vetus Testamentum grace iuxta LXX inter-
pretes. Vol. I-II.
1952⁵ ed. RAHLFS, A. Stuttgart.
- SPAMER, A.
1935 Die deutsche Volkskunde. Leipzig.
- STACKELBERG, O.M.
1831 Trachten und Gebräuche der Neugriechen. Berlin.
- STRACK-BILLERBECK
1922 Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und
Midrasch. Bd. I. München.

SZABÓ K.

1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.
/Bibliotheca Humanitatis Historica /III./ Bp.

1955 Honfoglaláskori párták. /Folia Archeologica/ VII.k.
123-125. 24o.

SZENDREI J.

1905 A magyar viselet történeti fejlődése. Bp.

SZENDREY A.

1941 A halott lakodalma. Ethn. LII. 44-53.

SZENDREY Zs.-SZENDREY A.

1940 Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethn.
LI/2. 195-210., 331-336.

SZEREMLEI S.

1909 Hód-Mező-Vásárhely mostani lakossága eredetéről és
szaporodásáról.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. XXII.
kötet. 6.sz./ Bp.

SZILÁDY Á.

1895 A Königsbergi Töredék /Akadémiai Értesítő, VI.kötet,
561-580./ Bp.

TESZ

1967/76 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.
I-III. Szerk. BENKŐ Loránd, Bp.

ThW Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament. I-IX.

1933/73 Hrsg. KITTEL, G. u. FRIEDRICH, G. Stuttgart

TIMKÓ I.

1971 Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp.

TOMMILA, E.

1965 Talonpoikaismorsiamen Kruunu. Suomen Mueso. LXXII.
89-116. Die volkstümliche Brautkrone.

TOSCHI, P.

1967 Il Folklore. /Conosci l'Italia. XI./ Milano.

UJVÁRINÉ Kerékgyártó A.

1937 A magyar női haj- és fejviselet. Bp.

VAKARELSKI, Chr.

1969 Bulgarische Volkskunde. Berlin.

VIDA M.

- 1981 Szent Kozma és Damján magyarországi tisztelete
/11-14.század/ Századok. CXV. 340-368.

WEINHOLD, K.

- 1897 Die deutsche Frau in dem Mittelalter. Bd. I-II.
Wien.

WEISS, H.

- 1864 Kostümkunde des Mittelalters. Stuttgart.

ZELENIN, D.

- 1927 Russische /Ostslavische/ Volkskunde. Berlin.

ZOLTAI L.

- 1938 A debreceni viselet a XVI-XVIII.században
Ethn. XLIX. 75-108., 287-315.

ZORELL, F.

- 1940 Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti.
Roma.

Technikai okokból illusztrációként rajzokat közlünk. A fényképek, amelyek után a rajzok készültek, a következő művekben találhatók:

1.ábra

LICHT, H.: Lebenskultur im alten Griechenland. Wien. 1925. 37.p.

2.ábra

BUSCHOR, E.: Griechische Vasenmalerei. München, 1913. 184.p.

3.ábra

DENEK, B.: Hochzeit. München, 1971. 88.p. 89.ábra

4.ábra

HEIERLI, J.: Die Volkstrachten der Schweiz IV. Erlenbach-Zürich,
1930. 93.ábra

5.ábra

GRIEG, S.: I skjoldet springer løver. /Norveg, 1962./ 133.p.
11.ábra

6.ábra

TOMMILA, E.: Talonpoikaismorsiamen. /Suomen Museo, 1965. LXXII./
90.p. 1.ábra

7. ábra

KALLSTROM, O.: Origin and evolution of the bridal crown. /Viltis.
XXVII. No.2./ 6.p.

8. ábra

RUONG, I.: Samernas verklighet. /Sameutställningens småskrifter
1./ Oskarsham, 1981. 19.p.

9. ábra

TOMMILA, E.: Talonpoikaismorsiamen. /Suomen Museo, 1965./
100.p. 12. 14. ábra

10. ábra

Volk und Volkstum. Bd. II. München, 1937. 380.p. 3. ábra
Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. XXVI. Bd. 243.p. 6. ábra.

11. ábra

11. ábra

HAHM, K.: Deutsche Volkskunst. Berlin, 1928. 151-es tábla 1-es
kép, 12. ábra

12. ábra

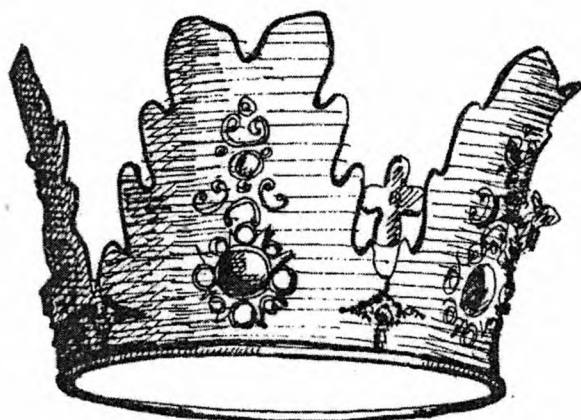
HERRMANN, F.-TREUTLEIN, W.Hrsg: Brauch und Sinnbild. Karlsruhe,
1940. 44-es tábla 1-2.kép után

1. ábra. A menyasszony megkoronázása

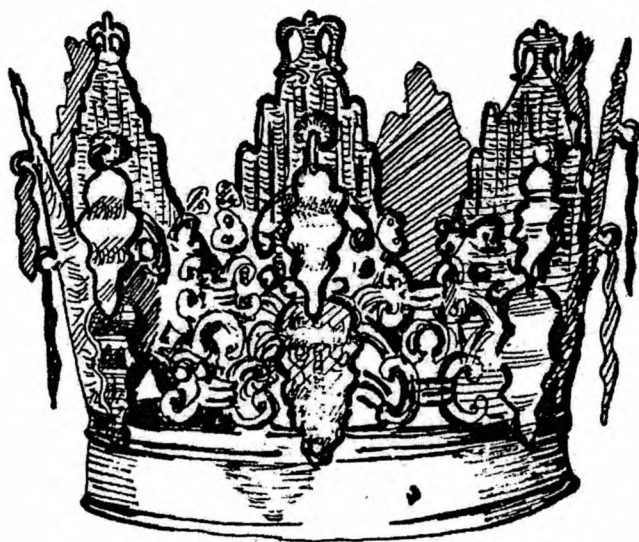
2. ábra. Halott menyasszony
siratása

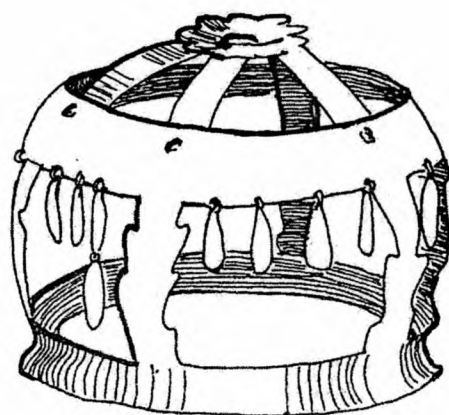
3. ábra. A rendsburg-i Christkirche egyik esküvői koronája a XVIII. századból

4. ábra. 1850 előtti esküvői korona a zürichi kantonból

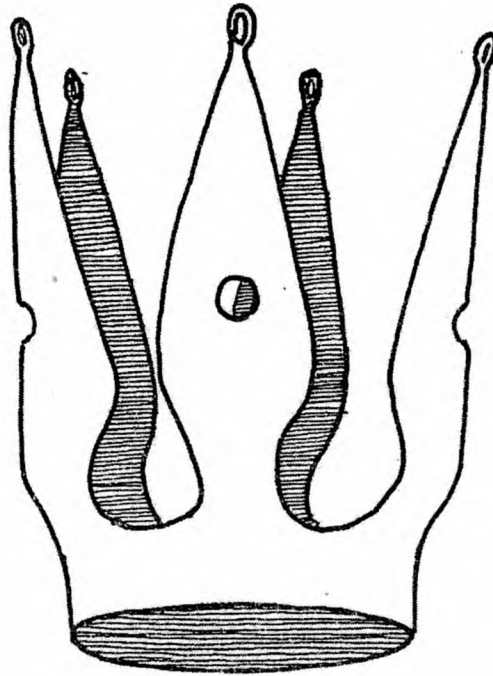

5. ábra. Norvég esküvői korona

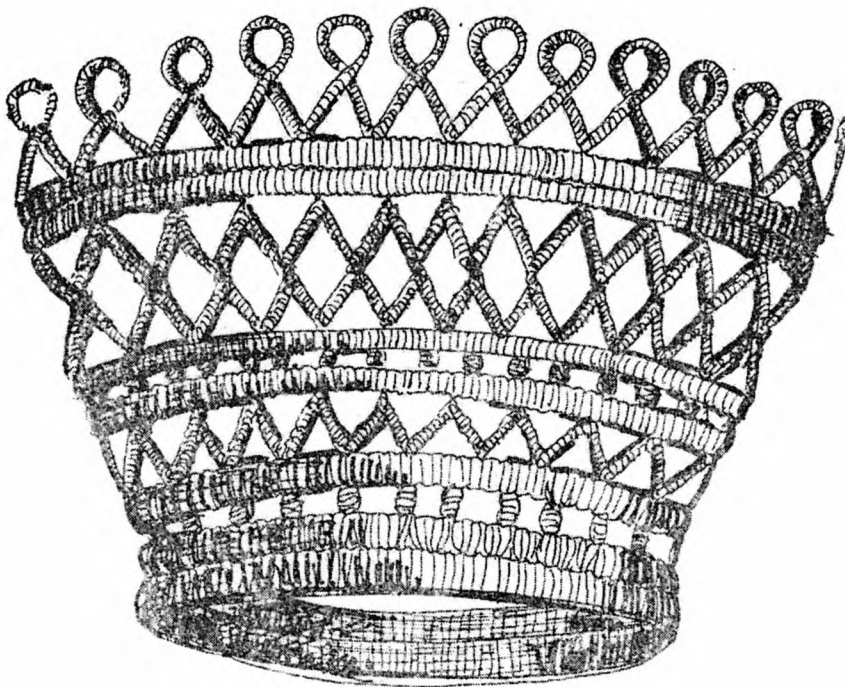

6. ábra. Finn esküvői korona

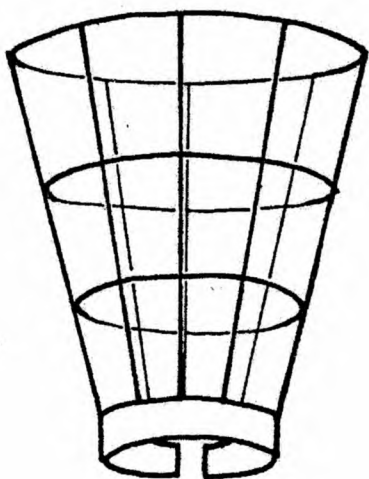
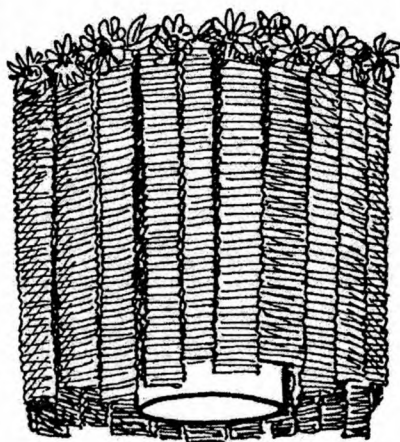
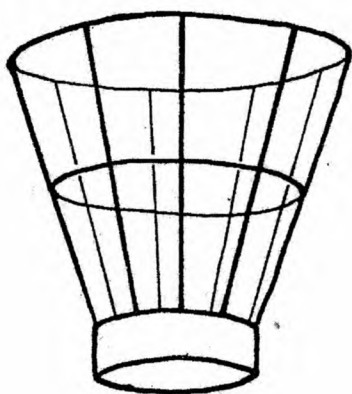

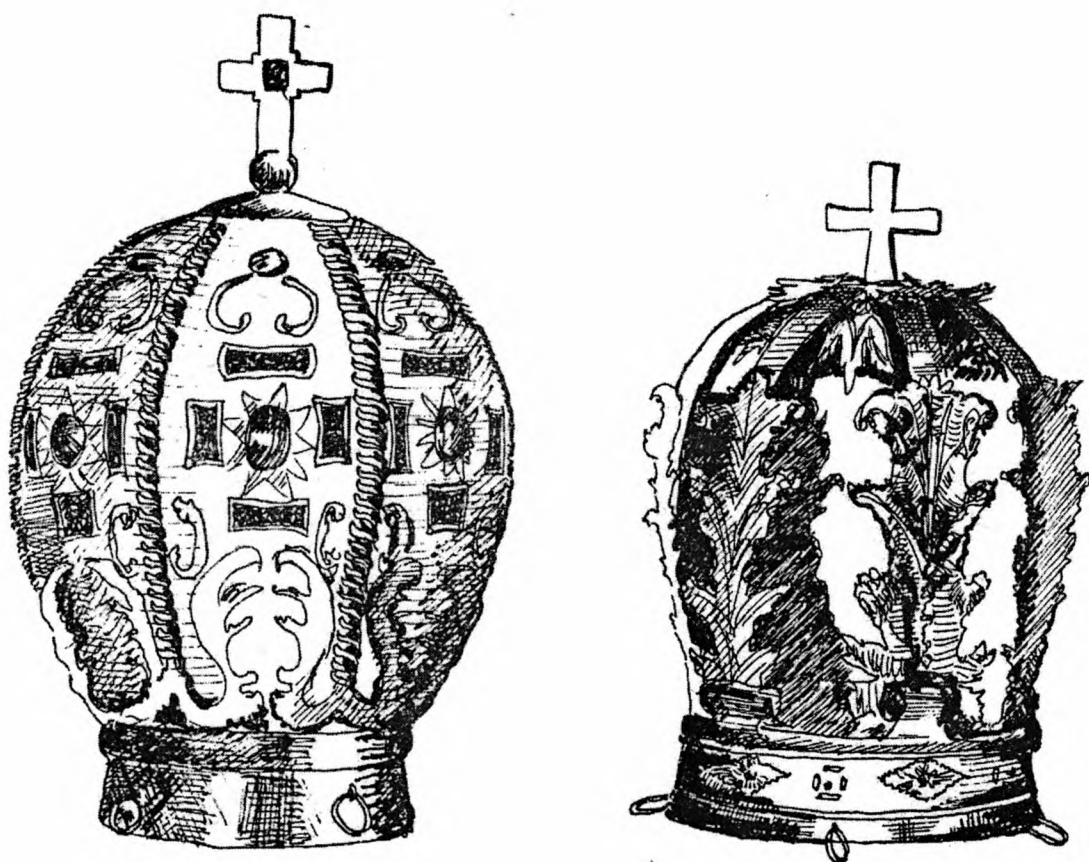
7. ábra. Svédceknél használatos esküvői korona napjainkban

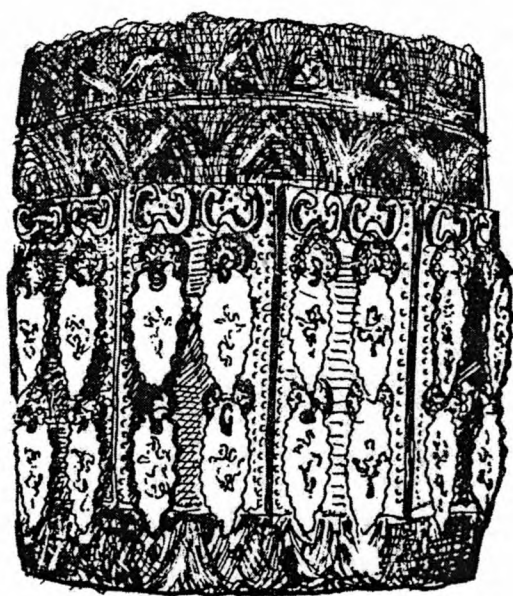
8. ábra. Fonott, népi iparművészeti esküvői korona

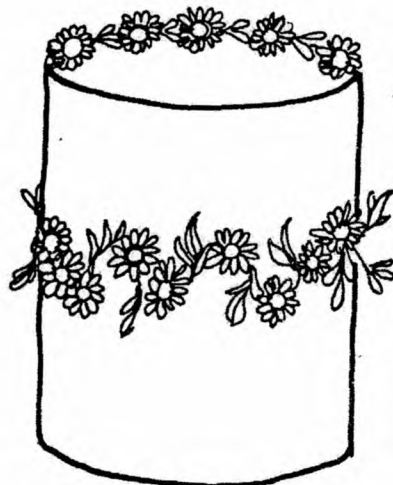
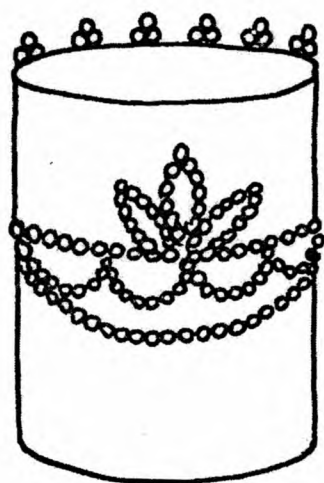
9.ábra. Finn népi esküvőikورونا-típusok szerkezete

10. ábra. Fémből készült halotti koronák
a XVIII. századból

11. ábra. Fémrátétes, fémszállal kivarrt
szász esküvői korona

12. ábra. Erdélyi szász esküvői koronák